

PIM DEN BOER

Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata*

Pierre Nora 1977-ben indította útjára *Lieux de mémoire* című kutatási projektjét, amely újraértelmezte és korszakos jelentőségűvé emelte az *emlékezhely* fogalmát. Az antikvitásban a *loci memoriae* pusztán mnemotechnikai eljárások összességére vonatkozott, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a modern médiumokkal még nem rendelkező társadalmak számára. Cicero és Quintilianus esetében például mindenféle ideológiától mentes, gyakorlati mentális eljárásokról van szó. Nora *lieux de mémoire*-értelmezése azonban nagyon is ideologikus, nacionalizmussal és értékítélettel telített fogalom. A legtöbb emlékezhelyet éppen azért hozták létre, illetve formálták át, hogy a nemzetállam jelenét és jövőjét testesítsék meg. A francia nemzet identitáspolitikájának elemeivé váltak, elsődleges céljuk pedig az volt, hogy a francia állampolgárok elméjébe véssék a nemzeti történelem kulcsmozzanatait.

Amikor Pierre Nora megírta 1984-ben napvilágot látott első kötetének előszavát, meg volt róla győződve, hogy Franciaország jövőjének záloga az európai integráció. Elengedhetetlennek tartotta a francia emlékezhelyek lajstromozását, mielőtt még eltűnnének az emlékezet leginkább magától értetődő jelképei, mint a nemzeti ünnepek és jelképek, emlékművek, megemlékezések, de ide sorolandók a szótárak és a múzeumok is.¹

Az első kötetet tehát a Francia Köztársaság identitáspolitikájának szentelték, a későbbi részekre azonban már nem jellemző az ilyesfajta szűk fókusz, és lényegesen széttartóbb képet mutatnak. A nyitókötet számos esszében tárgyalja a köztársasági univerzalizmus jelképeit és emlékműveit: a nemzeti zászlót, amely valójában a forradalom „trikolorja”, a Pantheont, amely a forradalmi nemzet hőseit hivatott ünnepelni, a nemzeti történelem oktatását szolgáló iskolai tankönyveket, a forradalom filozófusairól, Voltaire-ről és Rousseau-ról, illetve a nagy francia forradalom 1889-es centenáriumáról megemlékező Quatorze Juillet évente megrendezett állami ünnepségként történő intézményesülését.

A későbbi kötetek, amelyekben a nemzeti jelképek és emlékművek bemutatásából már hiányzik ez az egyetemes republikánus szemléletmód, ezeket a mozzanatokot pusztán a francia nacionalizmus elemeiként vizsgálják. Más országok nemzeti emléke-

* Ez az írás a *Loci Memoriae Hungaricae – A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjai* c., 2011. november 14–16-án Debrecenben rendezett konferencia plenáris előadásának szerkesztett, magyarra fordított szövege. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Pierre NORA, *Présentation = Les Lieux de mémoire I: La République*, Paris, Gallimard, 1984, VII.

zethely-projektjeivel összehasonlítva tehát a republikánus univerzalizmus meghatározó jelenléte jelenti a különbséget. Ugyancsak ez a szempont különbözteti meg egyébként az egyes politikai rendszerek identitáspolitikáját is, mint például a két 19. századi francia monarchia és a két francia császárság esetében. A nem republikánus elvű francia politikai rendszerek ugyanis éppen olyan tekintélyelvűnek, kirekesztőnek és történelemközpontúnak bizonyultak, mint a többi európai monarchia és birodalom.

Nyugat- és Kelet-Európa változó kontextusai

Míg Nora és munkatársai a *La Nation* következő három kötetén, illetve a *La France* utolsó három részén dolgoztak, a nyugati és kelet-európai térség teljes átalakuláson ment át. Miután a Szolidaritás 1989-ban győzelmet aratott Lengyelországban, elkezdődött a kelet-európai kommunista rendszerek felszámolása, a berlini fal 1989. november 9-ei leomlása pedig a rendszerváltás ikonikus pillanatává lett. Míg Kelet-Európában a jobb jövő reményét az európai egyesítésbe vetették, a nyugat-európai országokban már az európai integráció kiterjesztését ellenző nacionalista reakció jelei mutatkoztak. Megtört tehát a határok nélküli Európa, az „Európa 1992” jelszavának varázsa, amelyet még Jacques Delors hirdetett meg az Európai Unió eszméjéről szóló híres fehér könyvében. Az Európai Közösség olyan alapító tagállamaiban, mint Franciaország és Hollandia, egyre hangosabban szólaltak meg az Európa-ellenes hangok. Mindeközben a nyugat-európai országok tudományos közösségeiben megújult az érdeklődés a nemzeti történelem és kultúra iránt, s a nemzeti emlékezhelyekre irányuló kutatásokat egyre inkább az anyaország történelme iránti érdeklődés határozta meg. A nemzeti történelem felé fordulás e tendenciája márpedig erősen emlékeztet az európai országok 19. századi identitáspolitikájára.

Vive la Nation – Éljen a nemzet!

A történelem mint tantárgy a 19. századi nemzetépítési hullám részeként vált kötelezővé az európai országokban. A közoktatási rendszert a politikai modernizáció hívta életre. Az állampolgárok szemében gyermekeik oktatása vált a nemzetállam egyik legnagyobb vonzerejévé. A történelemtanulást valamennyi nemzetépítő országban kötelezővé tették a 6 és 16 év közötti gyerekek számára. A nemzetállam a múlt, a jelen és a jövő *raison d'être*-je lett, s az új történelemtankönyvekben a nemzet gyarapodása a Római Birodalom bukásától kezdődő vezető narratívaként jelent meg. A forradalom idején a „Vive la Nation” hívószavai rendkívül hatékonyan bizonyultak a régi rend hatalmi és tulajdonviszonyainak felszámolásában. A nemzet születését a régmúltba vetítették vissza, a fogalom eredetét pedig több száz évvel a forradalom előtti korokba helyezték, sikeresen nacionalizálva ezáltal a múltat.

A németalföldi felkelés mint a 19. századi történelem-nacionalizálás példája

Hadd szemléltessem a saját országom múltjából hozott példával azt a radikális változást, amelyet a nemzeti jövőkép 19. századi megalkotása hozott el a történeti megértésben. Számos európai országhoz hasonlóan Hollandiában is a 19. század második felében intézményesítették a nemzeti történelem oktatását. A 16. századi németalföldi felkelést ekkor kezdték el a holland nemzet születéseként ünnepelni. Újra felfedezték a felkeléshez kapcsolódó történelmi eseményeket és ezek főszereplőit, vagyis feltalálták hozzájuk a nemzeti kontextust. Maga a „németalföldi felkelés” kifejezés is merő anakronizmus, hisz a 16. században *polgárháborúként* éltek meg ezt az eseményt, amelyben mindenekelőtt a vallási ellentétek játszottak meghatározó szerepet. Még a legpontosabban dokumentált 16. századi történelmi összefoglaló sem nevezi németalföldi felkelésnek vagy nemzeti felszabadulásnak, ehelyett németalföldi (polgár)háborúkról, zavargásokról és polgári szembenállásról beszél.²

Feltételezem, hogy történészként mindannyian jó néhány ehhez hasonló példát tudnánk felsorolni, amelyek hasonlóképpen értelmeznek újra jóval a 19. századi nemzetfogalom létrejötte előtti eseményeket. A múlt effajta nemzetiesítése tehát meghatározó részét képezte a politikai modernizáció, a nemzetépítés és a nemzeti identitáspolitikai átfogó folyamatainak.

Vitatott emlékezhelyek

A 20. század vége óta az emlékezhely-kutatás politikailag igen érzékeny és vitatott témává vált, bizonyos tekintetben ugyanis gyakran épp az emlékezhelyekkel kapcsolatos történelmi kutatások eredményezik a 19. században születő nemzetek emlékezhelyeinek dekonstrukcióját. A posztkoloniális elméletek előretörésével ugyanakkor számos kortárs feszültség fonódott össze a múlt értelmezéseivel. Posztkoloniális szempontból tehát az *emlékezet-boom* egyben *emlékezháborút* is jelent. A nemzeti emlékezhelyek sohasem ártatlan területek, hanem emlékezháborús övezetek és visszamenőleges érvényű igazságszolgáltatás fórumai. A vitatott emlékezhelyek ezáltal öngazolásaként, különféle történelmi követelések és múltbéli szenvedések jelenkori kompenzációiként szolgálnak. Bemutatok egy-egy szemléletes példát a francia és a brit gyarmati történelemből. Catherine Coquery-Vidrovitch nemrégiben készült tanulmánya szerint Franciaországban a republikánus univerzalizmus sokféleképpen értelmezhető, csak épp univerzálisként nem, fehér színű ugyanis.³

A „fracture sociale” (társadalmi törésvonal) fogalma után manapság a „fracture

² Pieter BOR, *Oorspronck, begin en aenvangh der Nederlantsche oorlogen, beroerten ende borgerlijcke on-eenichheyden*, Utrecht, 1595.

³ Catherine COQUERY-VIDROVTICH, *Enjeux politiques de l'histoire coloniale*, Paris, Agone, 2009.

coloniale” (gyarmati törésvonal) értelmezése hoz felszínre igen éles ellentéteket, s a rabszolga-kereskedelmet egyenesen a holokauszthoz hasonlítják. Rendkívül heves viták követték a rabszolga-kereskedelem világtörténelmét tárgyaló kötet megjelenését. A szerzőt azzal vádolták, hogy elbagatellizálja a témát azáltal, hogy a transzatlanti rabszolga-kereskedelmet az arab világ őskori rabszolgatartásával hasonlítja össze, illetve említést tesz az afrikai törzsfőnököknek a feketék rabszolgasorsra kényszerítésében játszott szerepéről is. A szerző ráadásul nyugati fogalomnak nevezi az abolicionizmust. Amikor pedig a francia parlamentben az emlékművekkel kapcsolatos törvényeket tárgyaló bizottság egyik ülésén Pierre Nora-t mint szakértőt kérdezték a témában, a tribünön a következő felirat díszelgett: „Nora: Himmler des Noirs / A Feketék Himmlere?”⁴

A második példám a brit gyarmati történelemből származik, és az 1857-es „szípojlázadással” kapcsolatos. Míg a britek számára ez az esemény legitímálta a Brit Birodalom India fölötti uralmát, indiai szempontból a konfliktus távolról sem felkelésként, hanem az idegen elnyomással való első nagy és hősies szembeszállásként értelmezhető. Indiában az 1857-es felkelés máig fontos esemény, a nemzeti történelem meghatározó része, azaz emlékezhely. De mi a helyzet Nagy-Britanniában? Hány brit tulajdonít ma bármilyen jelentőséget az 1857-es felkelésnek? A Brit Birodalom napja örökre leáldozott, ahogy a brit birodalmi perspektíva is a múlté. Az ausztrál Jay Winter, a téma elismert szakértője az első világháború emlékezete kapcsán állapítja meg, hogy „a gyarmati és a posztkoloniális emlékezhelyek hibrid természetűek,” s előszeretettel jellemzi őket a „palimpszeszt” fogalmával, szerinte ugyanis ezek az események újrahazsnoított vagy módosult formában továbbra is magukon viselik korábbi jellemző jegyeiket. Winter hangsúlyozza továbbá annak szükségességét, hogy „korszerűsítsük az emlékezhely fogalmát, alkalmassá téve kozmopolita világunk leírására.”⁵ Sok fül számára angyali zene ez az érvelés: a frusztrált és traumatizált embereknek szükségük van a visszamenőleges igazságra, ha nem egyenesen jóvátételre; ezt tapasztaljuk a jelenlegi politikai vitákban is.

Emlékezhelyek összehasonlító vizsgálata

Az 1990-es években indult nemzeti emlékezhely-projektek eredményeit kiadták már Németországban, Olaszországban, Spanyolországban, Hollandiában és számos

⁴ *Rassembleur la Nation autour d'une mémoire partagée*, Assemblée Nationale, Rapport d'information No. 1262. <http://www.assemblee-nationale.fr/13/rap-info/i1262.asp> (Letöltés ideje: 2012. március 20.)

Nora volt felelős Olivier PÉTRÉ-GRENOUILLEAU *Les traites négrières: Essai d'histoire globale* (Paris, Gallimard, 2004) című könyvének kiadásáért.

⁵ Lásd *Memory, history and colonialism: Engaging with Pierre Nora in colonial and post-colonial contexts*, ed. Indra SENGUPTA, London, German Historical Institute, 2009, 172.

más országban is. A nemzeti történelem iránti érdeklődés egyre nőtt, s a kiadók is ösztönözték ezt a fajta történelemírást, amelynek sikerét csak tovább fokozta, hogy a szélesebb értelemben vett nyilvánosság körében is előtérbe kerültek a nosztalgia és a nemzeti történelem kérdései. Ennél is gyakorlatibb szinten az emlékezhely-kutatás különböző szerzők kollektív erőfeszítéseiként is értelmezhető, az általuk készített esettanulmány-sorozatok pedig nagyon is jól illeszkednek a modern történeti kutatás módszertanához. További motivációnak tekinthető az emlékezhely fogalmának elburjánzása és jelentésének bizonytalansága, hiszen szinte bármit lehet emlékezhelyként értelmezni, s a *lieu de mémoire* fogalma révén történelmi témák varázslatos sokasága tűnhet leírhatónak.

Az összehasonlító szempont érvényesítése ráadásul újabb ígéretes horizontokat nyitott meg e nemzeti vállalkozások számára már a francia projekt eredményeinek publikálása előtt is, noha maga Pierre Nora nem lelkesedett különösebben a komparatív megközelítésért, s ragaszkodott a kutatás „spécificité française”-jellegéhez. Nora előadása az 1992-es *Lieux de mémoire et identités nationales – La France et les Pays-Bas* (Emlékezhelyek és nemzeti identitás Franciaországban és Hollandiában) című konferencián a *La notion de lieu de mémoire est-elle exportable?* (Exportálható-e az emlékezhely fogalma?) címet viselte;⁶ ám már a kérdés is pusztán szónokinak tűnik, hisz a fogalmat *de facto* már exportálták, és számos országban alkalmazták összehasonlító kutatásokban. Nora később reflektált is arra, hogy elveszítette az irányítást az eredetileg általa elgondolt fogalom felett, s hogy mindezt a felnőtté vált fiára tekintő apa vegyes érzelmeivel fogadta.⁷ A fent említett konferencia célja egyébként épp az volt, hogy elősegítse az összehasonlító történettudományi kutatásokat.

Talán aránytalannak tűnik Franciaország összehasonlítása egy olyan kicsi nemzettel, mint Hollandia, mégis mutatkozik néhány szembetűnő hasonlóság a két ország 19. századi nemzetépítési folyamataiban. Például mindkét országban közel azonos időszakban, az 1880-as években váltak hivatalossá a nemzeti ünnepek. A franciák Harmadik Köztársasága a Quatorze Juillet-et, a Bastille börtönének (az elnyomó *ancien régime* jelképének) bevetelét választotta nemzeti évfordulóul; Hollandiában pedig augusztus 31., a későbbi Wilhelmina királynő születésnapja lett a nemzeti ünnep. Ebben az összefüggésben azonban nem teljesen helytálló „a hagyomány feltalálásának” közismert fordulatával élni.⁸ A franciák esetében ugyanis egy már létező forradalmi hagyomány alakult át nemzeti, köztársasági ünneppé, Hollandia esetében pedig a koronahercegnő születésnapja avanszált nemzeti ünneppé. A franciák szándéka az volt, hogy megemlékezzenek a köztársasági elvekről és megerősítsék azokat; Hol-

⁶ *Lieux de mémoire et Identités nationales: La France et les Pays Bas*, ed. Pim den BOER, Willem FRIJHOFF, Amsterdam, Amsterdam UP, 1993.

⁷ Pierre NORA, *Les Lieux de mémoire ou comment ils m'ont échappés* = P. N., *Présent, nation, mémoire*, Paris, Gallimard, 2011, 400–404.

⁸ *The Invention of Tradition*, ed. Eric HOBBSAWM, Terence RANGER, Cambridge, Cambridge UP, 1994.

landiában ezzel szemben épp a monarchia megszilárdítása és a köztársasági múlt elfeledése volt a cél. Franciaországban a Quatorze Juillet intézményét a jobboldal elleni provokációnak tekintették, hisz ez továbbra is hitt a korona és az oltár restaurációjában, illetve a bonapartista császárságban. Hollandiában augusztus 31. nemzeti ünneppé nyilvánítása a liberálisok, a katolikusok és a protestánsok között feszülő politikai ellentétek elsimítására is szolgált, hisz a szeretetreméltó ifjú hercegnő tiszteletére létrehozott új ünnep intézményét nem árnyékolhatta be apja, III. Vilmos rossz híre, s ezáltal mindenki számára elfogadhatónak bizonyult. A lényegi különbség a két ország között tehát az, hogy Franciaországban a republikánus kormány hozta létre a Quatorze Juillet nemzeti ünnepét, míg Hollandiában augusztus 31. ünnepe alulról jövő kezdeményezésként, egyéni érdekképviseleti csoportok helyi szerveződéséből született.⁹

A legújabb nagyszabású összehasonlító emlékezhely-kutatás a lengyel–német kapcsolatok történelmére irányul, amelyet Robert Traba és Hans Henning Hahn indított el.¹⁰ Itt épp csak megemlítem a tannenbergi csatát mint remek példát az egymást követő megemlékezések és emlékművek hihetetlenül ágas-bogas történetére, melynek legújabb fejezete az a nemrégiben született multinacionális javaslat is, miszerint a csata helyszínén világbéke-emlékművet kellene építeni.¹¹

Nemzeti emlékezhelyek összehasonlító szempontból

Különböző nemzetek emlékezhelyeit összehasonlítani korántsem ugyanazt jelenti, mint nemzeti emlékezhelyeket komparatív perspektívába helyezni. A nemrégiben kezdődött magyar kutatás kivételesen összetett és változatos, s remélem, nem tűnik udvariasságnak, ha összehasonlító európai szempontokkal való kibővítését javaslom. Egy nemzeti projekt egyik veszélye ugyanis az lehet, hogy egyfajta nemzeti csőllátást eredményez, mintha akár a holland, akár a magyar emlékezhelyek megfelelően tanulmányozhatók volnának az európai kontextusból kiragadva. Nemcsak a magyar történetírás szolgálhat összehasonlító szempontokkal, de maguk az emlékművek és a megemlékezések is.

Például nemcsak Antonio Bonfini humanista elvek szerint, latinul írott krónikája vagy Fessler Ignác Aurél német nyelvű, felvilágosult elveket követő történeti munkája tartozik azoknak a historiográfiai műveknek a sorába, amelyek saját koruk európai

⁹ Henk Te VELDE, *L'origine des fêtes nationales en France et aux Pays-Bas dans les années 1880 = Lieux de mémoire et Identités nationales: La France et les Pays Bas*, ed. Pim den BOER, Willem FRIJHOFF, Amsterdam, Amsterdam UP, 1993, 105–109.

¹⁰ A Lengyel Tudományos Akadémia Történelemtudományi Kutatóközpontja Berlinben.

¹¹ A résztvevő nemzetek Lengyelország, Litvánia, Fehéroroszország, Románia és Németország. Lásd Mark Aaron KECK-SZAJBEL, *Contagious, Incurable or Deconstructed? The Myth of Grunwald/Tannenberg in Polish and German Collective Identity*, ISEES Newsletter, 2008 Spring, 11–17.

kulturális ideáljainak megfelelően számot adnak a múlttól, hanem Horváth Mihály magyar nyelvű, romantika ihlette *A magyarok története* című műve is. Az emlékművek és megemlékezések kapcsán pedig fontos kiemelni, hogy számottevő különbségek fedezhetők fel az európai országok nemzetépítésének sikere és kudarca, a politikai modernizáció folyamata és a különféle hatalmi konstellációk között. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc elfojtásának tragikus eseményei fordulópontot jelentenek a nemzeti identitáspolitika számára. A Habsburg Birodalom kegyetlen megtorló intézkedései szintén értelmezhetőek tágabb európai kontextusban is, s az áldozatokról való megemlékezés módjai strukturálisan összehasonlíthatóak más tragikus események emlékezetével. A Habsburg Birodalom Königrätznél elszenvedett megsemmisítő veresége teremtette meg annak feltételeit, hogy porosz hegemonia alatt létrejöhessen a német egyesítés és a birodalmi nemzetépítés – ahogyan a lenyűgözően sikeres magyar nemzetépítés, nemzeti identitáspolitika és a különféle megemlékezések is.

A Kerepesi temető panteonizációja Batthyány Lajos gróf 1870-es újratemetésével kezdődött. A Magyar Nemzeti Pantheon létrehozása meghökkentő strukturális hasonlóságokat mutat a franciák és más nemzetek hasonló kezdeményezéseivel és az azt követő, a nemzeti hősök tiszteletére rendezett megemlékező szertatásokkal. Az 1896-os millenniumi ünnepegsorozat és a vele járó megdöbbentő mértékű emlékműállítási mánia természetesen szinte példa nélkül áll Európában. A magyar hősök ezután következő újrapozicionálásának bonyolult története közvetlenül kapcsolódik a magyar történelem egymást követő rendszerváltásaihoz. Noha a millenniumi emlékmű a magyar történelem egyedülálló aspektusait tükrözi, a monumentalizáció mint olyan strukturálisan összevethető más európai országok nemzeti identitáspolitikájával. Munkácsy és más alkotók legendás hősokeket ábrázoló történelmi festményei szintén egyszerre állítanak emléket a magyar nemzet megszilárdításának és a kereszténység fölvételének, s illeszkednek az európai képzőművészeti hagyomány élvonalába.

Az első világháború utóhatásai, az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása, a Magyar Tanácsköztársaság rövid fennállása, valamint a Szovjetunió megalapítása újabb, 20. századi fejezetet írtak a francia forradalom univerzalista értékeinek történetéhez. Csakhogy a két világháború közötti időszakban és a második világháború első éveiben a magyar nemzeti identitáspolitikát és annak emlékezhelyeit a mindenféle univerzalista dimenziót nélkülöző ellenforradalmi megemlékezési és emlékműállítási politika határozta meg. Más történelmi korokhoz hasonlóan ezek a markáns nemzeti, és gyakran rasszista jegyeket viselő identitáspolitikák is részei a kor meghatározó európai tendenciáinak. A régi birodalmak felbomlása és az új nemzetállamok születése után a két világháború közötti európai kultúrát már sokkal erősebben határozta meg a nemzetépítés és az identitáspolitika, mint korábban bármikor.

A második világháború után azonban a kommunista rezsim hatalomra kerülésével ismét fordult a kocka. Az 1956-os forradalom elfojtása után a magyar kormány erőteljesen törekedett azoknak a mártiroknak a hőssé avatására, akik az emberiség haladásáért haltak meg. A pártpropaganda azonban úgy döntött, hogy a Kerepesi úti

temető Munkásmozgalmi Pantheonjának felirata a „Népért haltak meg” helyett legyen inkább „a Kommunizmusért és a Népért éltek”,¹² az 1795-ben lefejezett magyar jakobinusok földi maradványait pedig ugyanitt temették újra.

Ahogy Frankel Leó földi maradványait is, aki az 1871-es párizsi kömmün magyar munkásmegbízottja és az I. Internacionálé főtanácsának tagja volt, s a Père Lachaise temetőből szállítottak haza és helyeztek újra örök nyugalomra. Amint az köztudomású, Kun Béla maradványait nem találták meg, de a nevét emlékoszlopra vésték. Ahogy azokét is, akik „az ellenforradalmárokkal vívott harc során estek el”, s akiket a munkásosztály hőseiként temettek el. Tartózkodom mindennek kommentálásától, befejezésül mindössze a Szabadság-szobor előtt 1793-ban lefejezett Madame Roland feltételezett utolsó szavait szeretném idézni: „Ó, Szabadság, hány büntettet követnek még el a nevedben?” Még a nemzeti történelem letragikusabb emlékezhelyei is kínálnak összehasonlító szempontokat.

fordította: URECZKY ESZTER

PIM DEN BOER

Lieux de mémoire in a Comparative Perspective

Pierre Nora started the *Lieux de mémoire*-project in 1977 by using the old concept of lieux de mémoire with a new meaning and programmatic significance. However, Nora's lieux de mémoire were extremely ideological, full of nationalism, loaded with value judgements. Most lieux de mémoire were invented or reworked to serve the present and future of the nation-state. Since the end of the twentieth century the lieux de mémoire projects have become politically highly sensitive and contested. In a certain way it was the consequence of the historiographical research of the lieux de mémoire which often resulted in the deconstruction of the nineteenth century construction of the lieux de mémoire of the new born nation. The sites of national memory are not innocent places but sites of memory-wars and battlefields of retroactive justice. The contested lieux de mémoire constitute vindications of past sufferings and historical claims for present compensation. Since the 1990s projects on national lieux de mémoire have been published in Germany, Italy, Spain, the Netherlands and other countries. My paper sums up the results of the latest lieux de mémoire studies, relying primarily upon French, Dutch and Hungarian examples.

¹² Lásd RÉV István, *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*, Stanford, Stanford UP, 2005, 109–114.